ڊاڪٽر عنايت حسين لغاري

سنڌي ٻوليءَ جو هڪ لهجو مارواڙي

MARVARI AS A DIALECT OF SINDHI LANGUAGE

Dr. Inayat Hussain Laghari, Chairperson,
Department of Sindhi, Federal Urdu University, Karachi

ABSTRACT

Marvari is a dialect of Sindhi Language, various tribes of Thar just like; Sonara, Sami, Kumbar, Lohar, Menghwar, Mehvashari, Burhamn and Charan speak out in this dialect of Sindhi Language. There are many dialects of marvari, for example: Muslim marvari, Jadhpori marvari and marvari of Bheel. Sindh and Rajistan are neighbor to each other, they were politically, traditionally, socially, religiously and culturally engaged to each other. The sodha's of Sindh increase their relationship with the Raja's of Rajistan, marvari spreed out in Sindh due to these relations.

ٻولي انسان جي جذبات، خيالات ۽ احساسات جي عڪاسي ڪري ٿي. هر علائقي ۾ ملڪ جي رهڻي ڪهڻي، جاگرافيائي حالت ۽ سياسي حالتن جي اپٽار ٻوليءَ ذريعي ئي ممڪن آهي. سنڌي ٻوليءَ جا اهڃاڻ موئن جي دڙي واري قديم تهذيب ۾ بہ مليا آهن. تاريخي ڪتابن جي مطالعي مان خبر پوي ٿي تہ پهرين اتر هندستان وارو حصو سمنڊ هو. جڏهن اهو سمنڊ ڪان ٻاهر آيو تہ زمين جي ان ٽڪري تي جيڪي ماڻهو رهڻ لڳا سي ڪورن ۽ سنٿالن جا ابا ڏاڏا هئا اها ثابتي موئن جي دڙي مان لڌل ڪولن ۽ سنٿالن جي لاشن مان پڻ ملي آهي، ان جا ڪجھ نشان اسان جي ٻولي ۾ اڃا تائين ملن ٿا. جيئن ويهن واري طريقي سان ڳڻپ ڪرڻ.

رابنس. آر.ايچ. ٻولي ۽ محاورن جي سڃاڻپ لاءِ ٽي اصول مقرر ڪيا آهن.

(1) ڳالهائڻ جا نمونا جيڪي پاڻ ۾ اختلاف تہ رکن، پر بنا ڪنهن خاص ترتيب جي هڪ ٻئي لاءِ سمجهڻ جوڳا هجن. مثال طور برطانيہ ۾

انگريزي ڳالهائڻ جا سڀ نمونا انگريزيءَ جا لهجا آهن. جڏهن تہ ويلش، آئرش ۽ گالڪ ڌار ٻوليون آهن.

(2) ڳالهائڻ جا نمونا ساڳئي سياسي وحدت واري ايراضي ۾ رائج هجن، جيئن بنگالي ۽ پنجابي، جيڪي ورهاڱي وارن گڏيل بنگال ۽ گڏيل پنجاب ۾ مروج رهيا آهن.

(3) ڳالهائڻ جا اهي نمونا جن جو هڪ ئي رسم الخط هجي ۽ هڪ ئي ڪلاسيڪي ادبي ذخيري جا وارث هجن. مثال طور چين ملڪ اندر رائج چينيءَ جا لهجا ۽ چين ملڪ کان ٻاهر هلندڙ چينيءَ جا لهجا، هانگ ڪانگ، فارهوسا، سنگاپور وغيره ملڪن جا چيني محاورا جن جو رسم الخط تہ هڪ آهي پر اچار مختلف آهن.(1)

جارج گريئرسن، لنگئسٽڪ سروي آف انڊيا جي جلد انين ۾ سنڌيءَ جي جائزي دوران سنڌيءَ جي هيٺين محاورن جو اپياس ڏنو آهي.

(1) معياري (وچولي). (2) سرائڪي (سري وارو)، (3) ٿاريلي، (4) لاڙي، (5) لاسي، (6) ڪڇڪي.(2)

ايچ.ٽي.لئمبرڪ پنهنجي ڪتاب ”سنڌ هڪ عام جائزو“ ۾ سنڌي ٻولي ۽ان جي لهجن بابت لکي ٿو تہ: ”معياري سنڌي يعني ادبي ٻولي اها آهي، جا وچولي ۾ ڳالهائي وڃي ٿي. تنهن کان سواءِ سنڌيءَ جا پنج محاورا يا اپڀاشائون بہ آهن.

سرائيڪي جا مٿين سنڌ ۽ ڪڇيءَ ۾ ڳالهائي وڃي ٿي: ٿريلي يا ڊاٽڪي جا اپرندي رڻ پٽ ۾ ڳالهائي وڃي ٿي: ”لاڙي جا سنڌو جي ڊيلٽا واري ڏيهہ، لاڙ ۾ ڳالهائي وڃي ٿي. ڪڇي جا ڪڇ جي اپٻيٽ ۾ ڳالهائجي ٿي ۽ لاسي جا ڪراچيءَ جي پرپاسي ۾ ۽ لسٻيلي جي ڏکڻ ۾ ڳالهائي وڃي ٿي.(3)

پيرومل مهر چند آڏواڻي بہ ڊاٽڪي يا ٿري ٻوليءَ کي سنڌي محاوري ۾ شامل ڪيو آهي، هن سنڌي ٻوليءَ جا محاورا هن ريت ڏنا آهن.

(1) سريلي (اترادي)، (2) وچولي، (3) لاڙي، (4) ٿريلي، (5) لاسي، (6) ڪڇڪي: لسانيات جي ماهر ڊاڪٽر غلام علي الانا جي خيال مطابق سنڌي ٻوليءَ جا محاورا هي آهن:

(1) اترادي يعني سريلي، (2) وچولي، (3) لاڙي، (4) ٿري، (5) ڪوهستاني، (6) ڪڇي، (7) لاسي.(5)

جي.اي. گرئسن بہ اهڙن ئي خيالن جو اظهار ڪندي لکي ٿو تہ:

”ٿاريلي نانءُ آهي سنڌي ٻوليءَ جي ان روپ جو جيڪو ٿر جي ريگستان ۾ ڳالهايو وڃي ٿو. ”ٿر“ سنڌ جي اوير پاسي واري سرحد تي هڪ رڻ پٽ آهي، جيڪو سنڌ کي راجپوتانا جي رياست مارواڙ کان ڌار ڪري ٿو. هن محاوري کي ”ٿريچي“ بہ چيو ويندو آهي.

مارواڙ ۾ رڻ پٽ کي ”ڏٿ“ سڏيو ويندو آهي. اتان جي محاوري کي ”ڏاٽڪي“ محاورو سڏجي ٿو. سنڌي ۽ مارواڙيءَ ٻولي جو گاڏڙ ساڏڙ محاوري جو مختلف هنڌن تي ٿورو فرق اٿس جنهن جو سبب ٻنهي مان ڪنهن هڪ ٻوليءَ جو وڌيڪ اثر هجڻ آهي.(6)

ٿر جي ٻوليءَ کي ”ڏاٽڪي ٻولي“ چئبو آهي جا سنڌي، گجراتي، مارواڙي ۽ ڪڇي ٻولين جو ميلاپ آهي.(7)

ٿر جي علائقي ۾ رهندڙ مختلف قومن جهڙوڪ: سونارا، سامي، ڪنڀار، لوهار، مينگهواڙ، مهيشوري، برهمڻ، چارڻ ۽ ٻين ڪيترن ئي قومن جا ماڻهو مارواڙي ٻولي ڳالهائيندا آهن. ”جيسلمير واري راجپوتانا رياست جي ڏکڻ ۾ ٿر ۽ پارڪر جي اجا بہ اوير ۾، راجپوتانا اندر ئي امرواڙ رياست جو ملئي خطو پوي ٿو. ملئي جي مکيہ ٻولي مارواڙي آهي. پر ان جي، ٿر ۽ پارڪر جي وچ واري سرحد سان لاڳو هڪ سوڙهو پٽو اهڙو آهي، جتي جي ٻولي کي مارواڙي ماڻهو سنڌي چوندا آهن. اهو سنڌي ۽ مارواڙيءَ جو گڏيل لهجو آهي. جيڪو سموري سرحد سان لاڳو علائقي کان جيسلمير واري ڏاٽ تائين ڳالهائجي ٿو. ان پٽي ۽ ڏاٽ جي اوير ۾ اهو ريگستان يڪو هلندو وڃي. راجپوتانا جي وچ ۾ پوي ٿو. جتي پهرين ٻولي جيڪا ٻڌڻ ۾ اچي ٿي سا آهي راجستاني جي مارواڙي لهجي جي هڪ صورت مجموعي طرح سان، اسان وٽ ڏکڻ اولهہ ۾ مارواڙي ملئي آهي، ٿرپارڪر ۽ جيسلمير جي ۽ ڏاٽ ۾ ڳالهائڻ جا مختلف قسم ملن ٿا، جيڪي سڀ سنڌي ۽ مارواڙ ۽ مختلف تناسب سان ٿيل ملاوٽ جو نتيجو آهن. انهن کي سنڌيءَ جا يا مارواڙيءَ جا لهجا چئي سگهجي ٿو.(8)

”مارواڙي، ڀارت جي رياست راجستان جو هڪ مکيہ لهجو آهي. 1980ع جي انگن اکرن موجب سنڌ ۾ لڏي آيل مارواڙين جو تعداد اٽڪل هڪ لک آهي.(9)

لسانيات جي محقق ڊاڪٽر غلام علي الانا مطابق ”سنڌي ٻولي ۽ سنڌ“ جي اوير طرف وارين ڀارتي راجستان واري رياستن جي ٻولين ۾ هڪ جهڙائي

جو هڪ وڏو سبب هي بہ آهي جو هڪ طرف، گجرات جي سورت بندر تائين ٻئي طرف نرمدا نديءَ جي اورئين ڪناري ۽ اراولي ٽڪرين تائين نہ صرف سنڌو تهذيبۃ تمدن ۽ ان جي رائج ”سنڌوئي ٻولي، ان جون شاخون ڳالهيون وينديون هيون، پر برهمڻ گهراڻي جي حڪومت واري زماني (642ع کان 712ع) ۾ اهي سمورا علائقا، قديم سنڌ جي سلطنت جي ماتحت هئا. اهو ئي سبب اهي جو انهن رياستن ۾ سنڌوئي ٻولي جا لهجا (ڪڇي لهجو، اپرندو لهجو، اتر، اوير وارو لهجو) ڳالهايا ويندا هئا. اهو ئي وڏو سبب آهي جو پروفيسر جهمٽمل ڀاٽواڻي کي سنڌ ۽ راجستاني ٻولين ۾ گهٽي علحدگي نظر ڪانہ آئي.(10)

پيرومل مهرچند آڏواڻي سنڌي ۽ مارواڙي جو پاڻ ۾ سبنڌ بيان ڪندي لکي ٿو تہ: ”ٿر ڊويزن ڏي سنڌي ٻولي راجستاني (مارواڙي وغيره) سان وڃي گڏي آهي. خود مارواڙ ۾ ڪيترا ماڻهو سنڌي بہ ڳالهائين، تہ مارواڙي بہ ڳالهائين. ائين سنڌ جا ڪيترا لفظ مارواڙيءَ ۾ ۽ مارواڙيءَ جا سنڌيءَ ۾ اچي ويا آهن.(11)

”راجستاني ۽ سنڌي ٻولي جو مزاج، هڪٻئي جي بلڪل ويجهو آهي ۽ سنڌي ٻولي ۽ راجستاني، صوتي، صرفي ۽ نحوي هڪجهڙائي تمام گهڻي آهي.“(12)

لسانيات جي ٻن ماهرن Peter J-grainger ۽ Nita J-granger جي ڪيل سروي مطابق ”پارڪري“ جنهن کي پارڪري گجراتي بہ چون ۽ ٻيو نمونو پارڪري، ڪولهي، ڪنري، ميرپورخاص، هي ٻئي ٻوليون مارواڙيءَ سان 68 ۽ 73 سيڪڙو هڪجهڙائي رکن ٿيون.(13)

برصغير جي ٻولين تي تحقيق ڪندڙ ماهر Grierson راجستاني ٻولين جو ذڪر ڪندي لکي ٿو تہ ”سنڌ جي ڏٿ واري خطي جوڌپور ۽ جيسلمير وارن علائقن ۾ جيڪي لهجا ڳالهايا ويندا هئا. تن کي پنگل ۽ ڊنگل جي نالن سان سڏيو ويندو هو. اهي لهجا علم ادب خاص ڪري لوڪ ادب واري ڪيتر ۾ اهم لهجا شمار ڪيا ويندا هئا، جن جا مثال بہ ملن ٿا. سرگريئرسن بہ قديم زماني ۾ گجرات، ڪاٺياواڙ، راجستان ۽ ان جي اولهہ واري علائقي ۾ علم ادب جو ذريعو ناگ اپيرنش کي بيان ڪيو آهي. اها زبان ادبي ڪان هنن خطن تي ڇانيل هئي.“(14)

”سنڌ جي ڏکڻ - اوير، اوير-اتراوير ۾ ڀارت جي موجوده رياست گجرات ڪڇ ڪاٺياواڙ جي اڳوڻين رياستن سميت راجستان ۾ موجوده هريانا ۽ هماچل پرديش رياستن جي پوري ايراضي، اهڙي طرح سنڌ جي اتر ۾ موجوده پنجاب ۽ ان (پنجاب) جي بہ اتر ۾ ڪشمير، اتر اولهہ طرف داردستان ۽ اولهہ بلوچستان ۽

ايران جي خوزستان واري علائقي ۾ رائج ٻولين، هريانا جي ٻولي بانگڙو ۽ موجوده پنجاب صوبي جي ٻولين لهندي (ان جي ڌار ڌار لهجن) هندڪو، داردستان جي ٻولين ۽ موجوده سنڌي زبان جي لسانياتي تهذيبي ۽ تمدني هڪجهڙائي جي تقابلي اڀياس کان پوءِ هن نتيجي تي پهتو آهيان ته جيئن ته مٿي ڄاڻايل سڀ علائقا، قديم زماني ۾، سنڌو ماٿر جي تهذيبي، تمدني سماجي ۽ سياسي دائري ۾ داخل هئا. انهيءَ ڪري انهن سڀني علائقن ۾ سنڌو ماٿر ۾ رائج قديم زبان سنڌو ئي پنهنجن ڌار ڌار لهجن جي وسيلي اثر انداز هئي ۽ سڀني علائقن ۾ پکڙيل هئي. انهن مان ڌار ڌار هر هڪ علائقي ۾ سنڌو ئي ٻولي جو ڌار ڌار لهجو ان علائقي جي سياسي سماجي ۽ ثقافتي اثر موجب ڳالهايو ويندو هو. اهو ئي سبب آهي جو موجوده سنڌي ٻوليءَ سان گجراتي سنڌي، سنڌي ۽ مارواڙيءَ ۾، سنڌي ۽ ميواتيءَ ۾ سنڌي ۽ بانگڙو ۾، سنڌي ۽ سرائيڪيءَ ۾، سنڌ ۽ ملتانيءَ ۾، سنڌي ۽ پوٺاهاريءَ ۾ سنڌي ۽ ڏنيءَ ۾ سنڌي ۽ شاهپوريءَ ۾ سنڌي ۽ چاڇي جي سنڌي ۽ ڪشميريءَ ۾ سنڌي ۽ دارديءَ ۾ سنڌي ۽ ڀيلي ۾ سنڌي ۽ باگڙيءَ جي وچ ۾ تمام گهڻي لسانياتي تهذيبي ۽ تمدني هڪجهڙائي نظر اچي ٿي."(15)

سنڌي ۽ مارواڙي ٻوليءَ جي لساني لاڳاپن جي تحقيق ڪندڙ استاد محترم پريتم پياسيءَ جي تحقيق مطابق "سنڌ ۽ مارواڙ ٻئي خطا ويجها ۽ قريبي تعلق رکندڙ آهن. نه صرف ايترو پر ڪن عالمن جي خيال ۾ مارواڙ جا اصلي باشندا ۽ سنڌ جا اصلي باشندا هڪڙي ئي نسل سان تعلق رکندڙ آهن. مارواڙ جو علائقو ڪيترن ئي سالن کان ڪڏهن سنڌ جو ته ڪڏهن راجستان جو ٿي رهيو آهي. هزارين سالن کان مارواڙين ۽ سنڌين جا پاڻ ۾ سياسي، تجارتي، سماجي، مذهبي ۽ تهذيبي ناتا رهيا آهن."(16)

سنڌ جا اصلوڪا رهاڪو (دراوڙ) مارواڙي نسلي لحاظ کان هڪٻئي جي بلڪل قريب آهن. بمبئي ائنٿرا پالاجيڪل جرنل 1930ع موجب ڏکڻ اوپر سنڌ جا باشندا هڪٻئي سان ويجهو تعلق رکن ٿا. ڪجهه مارواڙي قومون اصل ۾ سنڌي هيون. مارواڙ کان سنڌ ڏي تمام گهڻيون آڳاٽيون پهتيون ڪي ته اڄ کان هزارها سال پهرين آيون آهن، جيڪي آرين جي حملن ۾ هتان ڀاڄ ڪائي گنگا ماتريءَ ۾ پهتيون جتان ٻيهر واپس موٽ ڪاڏائون. اهڙن قبيلن ۾ ڀيل ۽ مينگهواڙ خاص آهن. اهي قومون جيئن ته گنگا ماتريءَ ۾ هزارين سال رهڻ بعد وريون ته بلڪل بدلجي چڪيون هيون، ان ڪري سندن ثقافت ٻولي هر طرح سان مارواڙي ٿي پيون هيون، انهن پهرين آهستي آهستي ٿر ۾ سڪونت اختيار ڪئي ۽ پوءِ اتان

اڳتي سنڌ جي ميدان علائقن تائين پهتيون."(17)

پريتم پياسي پنهنجي لکت "سنڌي ۽ مارواڙي ٻولي جو لساني لاڳاپو" ۾ مارواڙ کان سنڌ ڏانهن ايندڙ مختلف قومن بابت لکي ٿو ته: "سوڍن سان گڏ چارڻ به آيا جيڪي پڻ ٿر جي مختلف ڳوٺن ۾ رهن ٿا. مگر عمر ڪوٽ جي پرسان ڪاروڙو چارڻ آڳاٽو ماڳ آهي، جتي اڄ چارڻ رهن ٿا. ناگوري جي اصل ۾ ناگ قوم مان هئا، ۽ سندن اصل وطن ناگور آهي، سي پڻ آڳاٽا سنڌ ۾ آيل آهن. اهي تاريخ کان گهڻو اڳي جوڌپور واري علائقي تي راڄ ڪندا هئا، جتي اڄ به ناگادرندي، ناگ تلاءُ ناگانه ۽ ناگور انهن جا اوائلي نشان آهن، ميئو پڻ اصل ۾ مارواڙ کان آيل آهن، ۽ ميواڙ جا رهاڪو هئا، گومٽيا مهر ته ئج مارواڙي آهن ۽ جيسلميري لهجي ۾ پڪي مارواڙي ڳالهائين ٿا! پشڪرڻا ۽ سريمالي برهمڻ اڪبر بادشاهه جي ڏينهن ۾ سنڌ ۾ آيا جيڪي اصل ۾ جسونت پوره جا رهاڪو هئا، سي پڻ عمر ڪوٽ ۽ پرپاسي ۾ رهن ٿا. ان ڪانسواءِ پنجولي مهاجن، سونارا، درزي، کتري، لوهار، جٽ وشنوئي، ڪنڀار، ڪائي پٽيل، هيرا، سيروري، نائي، تنبولي گانچي، گانا، ڪوچي، مالهي، گوجر، تيروا، ڪلال تيلي، بنجارا، جلاها، ڌوٻي، ڪڇيرا، لکيرا، چوڙيگر، اوڏ، سلاوٽ، ڪوچڙا، ڊبگر، نيرگر، رنگريز، گواريا، جٽيا، ڍاڍي، سانسي، ڀيل ميرو، ڪاريه، جوڳي، باگڙي، ورتيا، سٺهڙ، ڀنگي، ڄاوا، جاٽ، سامي، ڪرباگر وغيره، پڻ مارواڙ کان سنڌ ڏي آيل آهن."(18)

مٿي ڏنل حوالن مان سنڌي ۽ مارواڙي ٻوليءَ جي تاريخي، سماجي، سياسي، مذهبي ۽ لساني لاڳاپن جي خبر پوي ٿي. "مارواڙي لهجي جا ٻه ٽي چار نمونا آهن، مثال طور مسلم مارواڙي، جوڌپوري مارواڙي ۽ ڀيلن جي مارواڙي."(19)

Nito granger ۽ Peter-J-granger جي خيال مطابق "ٿيئي مارواڙيون ٻوليون ۽ لهجا پاڻ ۾ اٽڪل 87 هڪجهڙايون رکن ٿا."(20)

ٿر ۾ مارواڙي ادب ڍاٽڪي ادب جي ذريعي سان پڻ گهڻو متعارف ٿيو آهي. مارواڙي ٿر جي ڍاٽڪي لهجي کي پڻ پنهنجو لهجو سمجهن ٿا، حالانڪه ان ڳالهه کان انڪار نٿو ڪري سگهجي ته ڍاٽڪي ۾ جيڪو به ادب آهي، ان ۾ نوي سيڪڙو مارواڙي ادب جو اثر آهي ۽ اڪيچار مارواڙي لفظ موجود آهن.

"راجستاني مارواڙي ادب راجستان جي سياڻن ۽ سگهڙن جي ڪري سنڌ ۾ مشهور ٿيو، ڪڇ ۽ گجرات جي حاڪمن وانگر راجستان جي راجائن مان سنڌ جي سوڍن ۽ ٻين مٿيون مائٽيون ڪيون، جنهن جي ڪري پڻ مارواڙي ادب

ٿلهيو، مارواڙي ادب سنڌ جي ٿر واري پاڱي ۾ گهٽو آهي، جنهن سنڌي ادب تي پڻ پنهنجو اثر ڇڏيو آهي، سنڌي ادب جون ڪجهه صنفون مارواڙي ادب تان ورتيون ويون آهن، جنهن ۾ "گروچيلو" خاص آهي، ان ڪانسواءِ "هيماريون" ۽ "ٻوڙها" پڻ مارواڙي ادب جو حصو آهن.(21)

سنڌي	مارواڙي
ماٺهو	منخ
چوڪرو	ٽابر
زال	لگائي
ماءُ	امان
پيءُ	ٻاپو، ٻاپ
ڀاءُ	ڀائي
پٽ	ڏيڪرو
ويجهو	نيڙو، نيڙيو، نيڙڪو
پري	آگو
ڪنوار	لاڏي
گوشت	مونخ
ڏينهن	ڏن
گل	قول
ڪٽي	ڪيت
ڪيئن	ڪيو
مٿو	ماٿو
ٽڪڙو	ڇيڪو
سنو	ٿترو، ناهوڪو

حوالا

1. Robins R.II General Linguistics, An introductory Survey 1967, P-58

2. جي.جي. گريئرسن مترجم ڊاڪٽر فهميده حسين "برصغير جي ٻولين جو لسانياتي جائزو" سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو حيدرآباد سنڌ 2000ع، ص 60.

3. ايچ.ٽي لئمبرڪ، مترجم سليم احمد، "سنڌ هڪ عام جائزو" سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سنڌ، سال 1990ع، ص 396 ۽ 397.

4. پيرومل مهر چند آڏواڻي "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ" سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد ڄامشورو سنڌ، سال 1998ع ڇاپو پنجون، ص 91.

5. ڊاڪٽر غلام علي الانا، "سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي" انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو سال. 1983ع، ص 9

6. Gricrson G.A. Linguistics Survey of India Vol. 8th part-1 Year1919.

7. رائچند هريجن "تاريخ ريگستان" (پاڱو پهريون) سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، ڄامشورو 1988ع. ص 361.

8. جي.اي. گريئرسن، مترجم: ڊاڪٽر فهميده حسين. "برصيغر جي ٻولين جو لسانياتي جائزو" سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو حيدرآباد سنڌ 200ع ص 227 ۽ 228.

9. Peter J- Grainger and Nita J- Grainger. Preliminary Survey of Languages of Sindh, 1980, P-26

10. ڊاڪٽر غلام علي الانا مهاڳ "برصغير جي ٻولين جو لسانياتي جائزو" حوالو ڏنل آهي. ص 27

11. پيرو مل مهرچند آڏواڻي "سنڌي ٻولي جي تاريخ" سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو / حيدرآباد سنڌ ڇاپو پنجون 1998ع ص 90.

12. عزيز انصاري ڊاڪٽر "اردو اور راجستاني بوليان" پي ايچ ڊي لاءِ مقالو، شعبهء اردو، سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو ص 103.

13. Peter J Grainger and Nita J-granger a preliminary survey of the languages of Sindh year 1980 Page 124.

14. Grienson / Linguistic Survey of India Volume-1 part 1, 1927-Page124

15. ڊاڪٽر غلام علي الانا مهاڳ "برصغير جي ٻولين جو لساني جائزو" ص 26

16. پريتم پياسي جو مقالو "سنڌ ۾ مارواڙي ٻولي جو لساني لاڳاپو" ماهوار

نئين زندگي، جولاءِ-آگسٽ 200ع ص 15.

17. حوالو ايضاً ص 18

18. حوالو ايضاً ص 19

19. هدايت پريم جو مقالو ”ٿر جون ٻوليون“، (ڇو) ”ٿر“ مرتب: عبدالقادر منگي ٿر پبليڪيشن مٺي، ضلعو ٿر، 1993ع ص 344.

20. Peter J grainger and Nita C.grainger, preliminary Survey of Languages of Sindh 1980 P. 38.

21. پريتم پياسي جو مقالو ”سنڌي مارواڙي ٻوليءَ جو لساني لاڳاپو“ ص 19.